

על מעמד המשפטי של יהודי אסיה התיכונה

דב ב' ירושבסקי

מבוא

מעטים הם החוקים והתקנות של הקיסרות הרוסית בדבר מעמד המשפטי של יהודי אסיה התיכונה, וביניהם חוק ה־5 כיוני 1900 הוא יחיד במינו. הוצאתו לפועל נדחתה על־ידי ממשלת רוסיה הקיסרית שלוש פעמים: בעת פירסומו — לחמש שנים; בשנת 1905 — לעוד שלוש שנים; בשנת 1908 — לעוד שנה. לפני שנעמד על משמעותו של חוק זה ועל אופן קבלתו נסכם בקצרה — לצורך הבנת הסוגיה הנדונה — את המעמד המשפטי של יהודי אסיה התיכונה, המכונים יהודים בוכארים, בקיסרות הרוסית.

1. שלושה סוגים של מעמד משפטי ליהודים הבוכארים

יהודי אסיה התיכונה שתחת שלטון רוסיה הקיסרית סווגו לשלושה סוגים, מבחינת מעמד המשפטי על־פי החוק: (א) תושבי־חוץ (ב) מהגרים (ג) ילידי המקום.

יהודי תושב חוץ — היה מי שנוולד בממלכת בוכארה, שמר על נתינות בוכארית ונכנס לצרכי מסחר ותעשייה לשטח הקיסרות הרוסית. הוא היה רשאי להתגורר בכל שטחי הקיסרות זמן ממושך, כסוחר, להיות חבר בגילדות הסוחרים הרוסים, לרכוש מקרקעין ונכס־דלא־ניידי. סטאטוס זה היה זהה לסטאטוס של כל יהודי זר אחר שנכנס בתור תושב חוץ לתחומי הקיסרות.

מעמד של תושב חוץ ניתן על־ידי שלטונות רוסיה לסוחרים מאסיה התיכונה עוד בסוף המאה ה־18, ואילו ליהודים מאסיה התיכונה הוא ניתן רק משנת 1833. מי שזכה לסטאטוס זה היה רשאי להיכנס לתחומי הקיסרות הרוסית ולקיים בה פעילות מסחרית. זכויות אלה ניתנו משום ששלטונות רוסיה רצו לעודד את הסחר של ארצם עם אסיה התיכונה. כאשר בשנות השישים והשבעים של המאה ה־19, הפכו שלוש הנסיכויות המוסלמיות חיוה, בוכארה וקוקנד למדינות חסות (פרוטקטוראטים) של רוסיה, השיגו



חתונה במשפחת סוחרים יהודים בוכארים בשנת 1895, כנראה בקוקנד

שלטונות הקיסרות זכויות מסחר לסוחרים הרוסים בתחומי הפרוטקטוראטים, ובתמורה, על-פי עקרון ההדדיות, העניקו זכויות דומות לסוחרים מאסיה התיכונה בתחום הקיסרות. כתוצאה מכך נתחזק מעמדם של תושבי החוץ מאסיה התיכונה בתחומי הקיסרות.¹

יהודי מהגר (או במינוח משפטי ברוסית 'יהודי של אסיה התיכונה, נתין רוסי') — היה מי שנולד באחת הנסיכויות המוסלמיות (חיווה, בוכארה, קוקנד, אפגאניסתאן), שגבלו עם הקיסרות הרוסית, נכנס לשטחה וקיבל נתינות רוסית. ליהודים אלה הוענקו זכויות כדומה ליהודי רוסי שהתגורר בתחום המושב עם כל ההגבלות שהיו כרוכות בכך. ה'מהגר' לא היה זכאי: להתגורר מעבר לתחום המושב, לרכוש מקרקעין ונכסי-דלא-ניידי (או להימנות עם מייסדי חברות מסחריות או תעשייתיות).

מחקר זה נתמך על-ידי מלגה מטעם המכון על שם קנן ללימודים רוסיים מתקדמים (מרכז ווילסון, וושינגטון, ארצות-הברית).

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה: לבאנדה, עמ' 330-331; אוסטאב, סעיפים 227-233; חלפין, עמ' 213; בקר, עמ' 319-321; קאנטורוביץ, עמ' 636-638. (וראה מאמרו של מ' זנד על יהדות בוכארה והשלטון הרוסי, פרקים 1-2, בחוברת זו — המערכת.)

המעמד של מהגרים נקבע לפי תקנה משנת 1866. יתכן כי המניע העיקרי להתקנתו היה ציפייה לגייס תמיכה מקרב האוכלוסייה המקומית באסיה התיכונה. האופי הפוליטי של תקנה זו מסתבר גם מן העובדה שהיא נגדה את האיסור המוחלט על יהודים להגר אל תחומי הקיסרות הרוסית, שנקבע בשנת 1857. התקנה בדבר מעמד המהגרים הביאה לריבוי מספרם של היהודים מסוג זה באסיה התיכונה כמחצית השנייה של המאה ה-19.²

יהודי יליד המקום — היה מי שהתגורר בתחום פלך תורכסתאן עוד לפני כיבושו בידי הרוסים בשנות השישים והשבעים של המאה ה-19. זכויותיו היו שוות לזכויות של מוסלמים ילידי המקום והיה רשאי: להתגורר בכל מקום בתורכסתאן שבו הוא היה לפני הכיבוש, לרכוש שם מקרקעין ונכס־דלא־ניידי ולייסד חברות למסחר ולתעשייה. המעמד של 'יליד המקום' נקבע על־ידי החלטת הועדה העליונה לענייני יהודים, על־פי פניית גנראל רוזנבאך מושל תורכסתאן הרוסית.³

מן האמור עד כאן אנו למדים, כי המעמד של תושב חוץ היה עדיף על מעמדם של שתי הקבוצות האחרות. החוק מ־5 ביוני 1900 בא לבטל זכויות יתר אלה. החוק החדש התיר ל'תושב חוץ' לשהות רק בשלוש עיירות הגבול שבתחום הקיסרות: אוש, פטרו־אלכסנדרובסק וכתה־קורצ'אן; וכן לבקר במקומות אחרים בתחום הקיסרות רק במשך פרקי זמן קצרים, ואילו הזכות לרכוש מקרקעין ונכס־דלא־ניידי נשללה ממנו לחלוטין בכל מקום בקיסרות, לרבות בתורכסתאן.

אכיפת החוק היתה עלולה להביא לחיסול קבוצה חברתית שלמה. מהלך זה כונה בפי היהודים ה'בוכארים' הגירוש.⁴

2. שלבי הדיון בחוק ה־5 ביוני 1900 והחלתו

'חוק ה־5 ביוני 1900' היווה מפנה בתולדות היהודים בתורכסתאן וביחס השלטונות ברוסיה אליהם. אף־על־פי־כן הוא לא זכה לתשומת ליבם של החוקרים, אולי בשל חוסר מקורות היסטוריים מספיקים. חסר זה אפשר להשלים עתה, עם פרסום התעודה בדבר סיכומי הישיבה המיוחדת של מועצת־השרים הרוסית ב־25 ביאנואר 1908, שדנה בסוגיה זו. התעודה, שתובא להלן, לקוחה מן החוברת (ברוסית) 'תומר רקע למעמדם המשפטי של יהודי רוסיה', שהוכנה על־ידי לשכת הממשלה הקיסרית בשנת 1914. על החוברת כתוב 'סודי' והיא כוללת תקנות ופסקי־דין של המוסדות העליונים של הקיסרות הרוסית בדבר מעמדם המשפטי של יהודים, כגון: זכויות שהייה, רכישת מקרקעין, חינוך, עיסוק בתעשייה ובמסחר, הגבלות של זכויות שונות. החוברת מצויה בספריית המשפטים של ספריית הקונגרס, וושינגטון, ארה"ב.⁴

2 ראה: מיש, עמ' 19; יהריסקאי, עמ' 206; לויך, עמ' 57-58.

3 ראה: אוכזור, עמ' 85-86. רוזנבאך כיהן כמושל תורכסתאן בשנות 1884-1889.

4 החוברת — ראה: ספראבקה. הספרנים לא ידעו איך הגיעה חוברת זו לספרייתם. יש לשער שהיא



המדינאי הרוסי סרגיי וויטה

מן התעודה אנו למדים, כי בין הגשת החוק למוסדות המחוקקים עד הוצאתו לפועל עברו יותר מ-13 שנים, מדצמבר 1896 עד יאנואר 1910. את הצעת החוק יזם משרד המלחמה והיא נתקלה בהתנגדות נמרצת של משרד האוצר. כאשר החוק נתקבל בשנת 1900, התיקון שהוכנס בו, בהשפעת משרד האוצר, דחה את הוצאתו לפועל ב-5 שנים. מסתבר, כי בדיונים שקדמו לקבלת החוק ואחרי כן בדיון בממשלת רוסיה בשנת 1905 בלט כמתנגד ראשי לחוק המדינאי הרוסי הנודע סרגיי יוליוויץ וויטה, ששימש כשר האוצר בשנות 1892-1903 וכראש-הממשלה בשנות 1905-1906. בישיבה הנדונה של הממשלה בשנת 1908 נרקמה ברית בין מתנגדי החוק, שכללה את שרי האוצר, המסחר והתעשייה, החוץ ומבקר המדינה. מן התעודה עולה, כי חילוקי-הדעות בין תומכי החוק למתנגדיו התרכזו בשני מישורים: משפטי ופוליטי. משרד המלחמה ראה בחוק משום עשיית צדק, בכך שבתחומי הקיסרות לא יהיו הזרים תושבי החוץ רשאים להנות מזכויות יתר בהשוואה לנתיני הקיסרות. לעומתם, המתנגדים לחוק, לא ראו שום פגם במצב שנוצר עקב התפתחות היסטורית-משפטית והעדיפו את שמירת המצב הקיים על-פני זעזועים, בלתי סבירים לדעתם.

במישור הפוליטי, משרד המלחמה הדגיש בטיעונו את הנוק שגרמו, לדעתו, היהודים על-ידי פעילותם הכלכלית בתורכסתאן לאוכלוסיה המקומית המוסלמית. לעומת זאת משרד האוצר ומתנגדי החוק הטעימו את התועלת שהביאו היהודים לפיתוח הקיסרות, ובמיוחד לתעשיית הטקסטיל של רוסיה.

הגורמים שהביאו לחקיקת החוק הנדון לכאורה משתקפים בתעודה המובאת להלן, אולם כמה פרטים ממקורות אחרים לא רק משלימים את התמונה אלא משנים כמה קווים בעלי חשיבות בה.

מן התעודה המדווחת על הדיון בממשלה נראה, כאילו משרד המלחמה הסיק מדיווחי מושל תורכסתאן שיהודים בעלי נתינות בוכאריה נהנו מפריבילגיות מופלגות

נרכשה בשנת 1931, כחלק מאוסף הספרים של קיסר רוסיה בארמון החורף — ראה: פון לאוה, תזכיר, עמ' 60.

ועל-כן הוגשה הצעת החוק לצמצום הזכויות האלה. אולם גירסה שונה מצטיירת מן המקורות האחרים, במיוחד ממה שפורסם בעיתון של הימין הלאומני הרוסי 'רוסקוי זנאמאי' (הדגל הרוסי). ראינו לעיל, כי בקיסרות הרוסית מעמדו של יהודי 'מהגר' היה נחות לעומת מעמדו של יהודי 'תושב חוץ' או 'יליד המקום'. הבדלים אלה לא בלטו עד התחלת שנות התשעים של המאה ה-19, כאשר החל תהליך של פיתוח מזורו של תעשיית הכותנה בתורכסתאן. על-כן ההגבלות על שהייה ופעילות כלכלית של יהודים 'מהגרים' הפכו להיות מכשול רציני ולבלתי נסבלות במיוחד כאשר עקב פקודת משרד המלחמה משנת 1894 הוגבל אזור השהייה למהגרים רק לשלוש עיירות-גבול נידחות. הפקודה התפרשה בקרב יהודי תורכסתאן ככוונה לגרש המהגרים.⁵

נראה כי זאת היתה גם גישתו של מושל תורכסתאן בשנות 1889-1898, הבארון אלכסנדר בוריסוביץ' ורבסקי. מזכרונותיו של ראש לשכת המושל אנו למדים, כי ורבסקי התייחס לפיתוח תעשיית הכותנה יחס ליבראלי וחיובי וראה מחובתו לעודד תהליך זה.⁶ מ'הדגל הרוסי' אנו למדים, כי ורבסקי פנה לשלטונות בפטרסבורג בבקשה להרחיב את זכויות היהודים ה'מהגרים', דהיינו להשוותן לזכויות 'ילידי המקום', ובקשתו נתמכה על-ידי שר האוצר.⁷ אולם נראה שיוזמת ורבסקי העמידה את משרד המלחמה במצב מביך. הפקודה המגבילה את שהיית היהודים ה'מהגרים' לשלוש עיירות גבול הוצאה על-ידי משרד המלחמה, שפעל לפי רוח הזמן בשנות התשעים ברוסיה — דהיינו חרפת ההגבלות החלות על יהודים.⁸ משרד המלחמה לא היה יכול עתה לחזור בו מפקודתו, מה גם שנשתרבה בפרשה זו נקודה אישית רגישה שהיתה קשורה בממלא-מקום שר המלחמה עצמו, ניקולאי ניקולאיביץ' אוברוצ'ב. הוא שימש כראש המטה המרכזי של הצבא בשנות 1881-1898 ובשנת 1896 הועלתה אפשרות למנותו שר המלחמה. אולם למרות שירותו בתפקיד בכיר והיותו ידוע כתיאורטיקן צבאי הזכירו לו מתנגדיו כמימשל את דעותיו נגד המימסד בהתחלת הקאריירה הצבאית שלו.⁹ עתה כאשר הועלתה מועמדותו לשמש כשר, נאלץ אוברוצ'ב להתנהג כשמרן יותר מהשמרנים עצמם. מכל הבחינות האלה הצעתו של ורבסקי לשפר את המעמד של חלק מיהודי בוכארה בהכרח נפסלה במשרד המלחמה, ואכן המשרד הפך את ההצעה על פיה. במקום להשוות את מעמד ה'מהגרים' למעמד 'ילידי המקום' הציע משרד המלחמה להוריד את מעמד 'תושבי החוץ' ולהשוותו למעמד ה'מהגרים', כך שכראש הסולם יהיו הנתינים הרוסים (ילידי המקום) ואילו ה'מהגרים' ו'תושבי החוץ' יהיו אזרחים ממדרגה שנייה. כך נולדה הצעת החוק שנתקבלה ב-5 ביוני 1900.

5 ראה: רייץ. שמועות על הגירוש המחקרב נשמעו כבר בסוף שנת 1893 — ראה: ראקמן, עמ' 243.

6 ראה: פדורוב, עמ' 454.

7 ראה: רוסקוי.

8 ראה: רוגר, עמ' 56-112.

9 ראה: וויטה, עמ' 150; אוברוצ'ב, עמ' 172-173.

3. היהודים כ'אלמנט מזיק' ופיתוח הכלכלה

מאחורי פרשה משפטית-פורמאלית זו היו אנשי ממשל רוסיים שראו בה בעיה מהותית וניסחו אותה כשאלה: 'האם היהודים הם יסוד מזיק בתורכסתאן', ונראה שהם התכוונו להבט הבטחוני של הפרשה.

גם לאחר שלוש שנות שלטונם בתורכסתאן היו הרוסיים ערים לסכנת התקוממות מוסלמית נגדם. במיוחד כאשר בקרב האוכלוסייה המקומית נותרו עדיין שרידים של המשטרים הקודמים (למשל באזור פרע'אנה) והצבא הרוסי נלחם נגד 'כנופיות השודדים'.¹⁰ סכנה זאת הפכה להיות מוחשית מאוד כאשר מוסלמים קנאים באזור פרע'אנה התקוממו נגד השלטון הרוסי בשנת 1898, ולהתקוממותם היתה השפעה רבה על הלך הרוחות בקרב הצמרת הקולוניאלית הרוסית. בעיניה, כל גורם שתרם לתסיסה של מוסלמים בתורכסתאן היווה סיכון ביטחוני למשטר הרוסי. כך, למשל, המושל הרוסי החדש בתורכסתאן, הגנרל דוחובסקוי, ראה ביהודים גורם המתסיס את המוסלמים. ואכן בעדותו בשנת 1899 לפני מועצת המדינה, המוסד העליון לתחיקה, כעניין יהודים 'תושבי חוץ', גרס דוחובסקוי שיש להגביל את זכויותיהם משום ש'פרוטקציה יתירה של שלטונות רוסיה כלפי יהודים עלולה להיות גורם נוסף של התמרמרות המוסלמים נגד השלטונות'.¹¹

השימוש במונח 'אלמנט מזיק' ביטא בעקיפין את האידיאולוגיה של הימין הרוסי ושל השלטונות הקולוניאליים בתורכסתאן לגבי דרכי הפיתוח של מושבה זאת. השקפת-עולמם היתה אנטי-קאפיטאליסטית ודגלה באידיאל של הארמוניה שמרנית ופאטרנאליסטית כלפי המנוצלים העיקריים — שהיו לדעת הימין — המוסלמים בתורכסתאן. עמדות הימין בדבר פיתוח תורכסתאן כללו שלושה יסודות. (א) התיעוש כפי שהוא מתבצע באזור הינו מסוכן משום שהוא יוצר כוח חדש באזור — הפרולטאריאון החקלאי בקרב המוסלמים, העשוי לאיים על היציבות. (ב) התיעוש מתרכז רק בענף אחד — משק הכותנה — ומזניח פיתוח של ענפים אחרים. (ג) קדחת הפיתוח של ענף הכותנה גורם לקיטוב חברתי בקרב האוכלוסייה המקומית. אידיאולוגיה זאת היתה מכוונת גם נגד דרך התיעוש של רוסיה בשנות התשעים, שהופעלה על-ידי משרד האוצר וכמיוחד נגד שר האוצר סרגיי וויטה¹² והעידוד שנתן ליוזמות של יהודים בוכארים בפיתוח משק הכותנה. מהתנגשות ההשקפות השונות של המחנה השמרני-ימני מזה והמחנה של תומכי הפיתוח הקאפיטאליסטי מזה נבעה העימות בין הקבוצות השונות של השרים בדיון בישיבת הממשלה, המתואר בתעודה המתפרסמת להלן.

בסוף נציין, כי בשנת 1910 הגישו כ-100 משפחות של יהודים 'תושבי חוץ' נתיני

10 ראה: טרנטייב, עמ' 370.

11 ראה: רוסקוי.

12 אידיאולוגיה זו בהקשר תורכסתאן — ראה: קורופאטקין, עמ' 113-125. בהקשר הרוסי — ראה: פון לאוה, וויטה.

בוכארה (מתוך 300 משפחות שהתגוררו בתורכסתאן) בקשות להעניק להם נתינות רוסית, דהיינו לקבל מעמד של 'מהגרים'. ואילו ה'מהגרים', הותיקים והחדשים, התרכזו עתה בהשגת זכויות של 'ילידי המקום', כדי לשרוד.¹³

סיכומי הישיבה של מועצת-השרים

הישיבה המיוחדת של מועצת-השרים ב־25 בנובמבר 1908. על סדר-היום: השאלתא שהגיש משרד המלחמה¹⁴ בדבר עתירתם של יהודי בוכארה לביטול החוק מ־5 ביוני 1900 או לדחייה נוספת בהחלתו, עד לבחינה מחודשת וכוללת של החקיקה בענייני יהודים.

בשנות ה־90 של המאה שעברה נכחו לדעת במשרד המלחמה, מתוך דיווחיהם של מושלי פלך תורכסתאן, כי בזכות הדינים הקיימים, נהנים יהודים נתיני-חוף בתחומי חבל תורכסתאן מזכויות-יתר, יחסית לבני-דתם החיים באותו חבל-ארץ שקיבלו על עצמם נתינות רוסית. לאלה האחרונים מותר להתיישב רק בערי סֶפֶר בבלך האמור. היתרי יציאה לאזורים שכפנים הארץ ניתנים להם לתקופה מוגבלת וקצרה למדי בלבד, וגם זאת לשם הסדרת ענייני הבית או לשם מסחר. בו בזמן, ליהודי אסיה התיכונה בעלי נתינות זרה הוענק היתר התיישבות ללא הגבלות בכל רחבי פלך תורכסתאן; כן ניתנה להם הזכות להירשם לגילדות בתחומי האימפריה כולה ואף במקומות שבהם נאסר על שאר היהודים להתיישב התיישבות קבע.

במשרד המלחמה סבורים שההשפעה היהודית ההולכת וגוברת בפלך תורכסתאן עלולה להביא להחרפת השעבוד המחפיר של האוכלוסיה המקומית בידי היהודים, בעיקר באמצעות מתן הלוואות בריבית והשתלטות על הענפים הפוריים ביותר של המסחר המקומי (עסקי הכותנה). לנוכח זאת קובע משרד-המלחמה כי מחובתנו לנקוט, במידת האפשר, בפעולת מנע נגד התופעה המעציבה הזאת. אל לנו, לפחות, להעניק לנתינים הזרים שבין יהודי אסיה התיכונה הנכנסים עתה לתורכסתאן זכויות-יתר ביחס ליהודים המקומיים נתיני רוסיה, שהרי אלו ואלו מהווים יסוד הומוגני ובלתי רצוי בהחלט. ברוח זו פנה גנרל-אֶדְוִיטְאנט¹⁵ אוֹבְרוֹבִיץ', ממלא-מקום שר המלחמה, אל מועצת המדינה בדצמבר 1896, בהצעה להשוות את זכויותיהם של יהודי אסיה התיכונה בעלי נתינות זרה לזכויות היהודים נתיני רוסיה שבתורכסתאן. הצעתו נתקלה בהתנגדות רבה מצד שר האוצר לשעבר, מזכיר המדינה וויטֶה. הוא ביקש להוכיח, כי בקרב יהודי אסיה התיכונה בהמוניהם לא תמצא תכונות שליליות כדוגמת אלה המאפיינות את היהודים בפלכים המערביים, בחלקה האירופי של רוסיה. לדבריו, הצרת מגעיהם המסחריים [של יהודי אסיה התיכונה] עם רוסיה תגרום נזק כבד למסחר ולתעשייה של ארץ זו. לחיזוק טענתו הסתמך וויטֶה על כתב שתדלנות, שחתומים עליו רבים מחשובי התעשיינים של מוסקבה ובו כלולה בקשתם לדחות את הוצאתה לפועל

13 ראה: ירושבסקי, עמ' 131.

14 ברוסיה הקיסרית באותו זמן היו משרדי הממשלה מגישים לדיון מועצת השרים סוגיות שוטפות אשר פתרוןן היה מעבר לסמכות השר הממונה והן נזקקו לאישור הצאר.

15 התואר גנרל-אֶדְוִיטְאנט הוענק למי ששירת בתפקידים אזרחיים וצבאיים רמי דרג וכעת שהייתו בעיר הבירה פטרסבורג ליוה את המלך בהופעותיו הפומביות ונכח בקבלות-פנים בארמון.

של התוכנית האומרת לגרש ממוסקבה את יהודי בוכארה המתגוררים בה.¹⁶ מועצת-המדינה פתחה בחקירה מדוקדקת ביותר של הנושא האמור וקבעה שיש לברר תחילה את צידו העובדתי, כלומר: האם יהודים בעלי נתינות זרה מהווים יסוד מועיל או יסוד מזיק בפלך תורכסתאן? כפוף לכך, החקירה ארכה כארבע שנים. לבסוף, לאחר בחינה מדוקדקת, החליטה מועצת-המדינה כי יש לנקוט אמצעי שהציע משרד המלחמה. המועצה הורתה להגיש את ההחלטה לאישור הוד מלכותו, תוך סיוג שתכליתו הבטחת האינטרסים המסחריים, כפי שציין שר האוצר, שלפיו החלת החוק על יהודי אסיה התיכונה בעלי נתינות זרה, הקשורים כבר בקשרי מסחר עם רוסיה, תידחה לחמש שנים, החל מ-1 בינואר 1901. סיכום זה של מועצת-המדינה אושר על-ידי הוד מעלתך ב-5 ביוני 1900.

קרוב למועד פקיעת תוקפה של הדחייה בת חמש השנים שנקבעה בחוק הני"ל, הגישו יהודים נתיני בוכארה עתירה להרחבת זכויותיהם לתנועה ולהתיישבות בתורכסתאן ובחלקה האירופי של רוסיה או, לכל הפחות, להארכת תקופת הדחייה שניתנה להם. העתירה זכתה לתמיכתו של יו"ר מועצת-השרים לשעבר, מזכיר המדינה הרון וויטה, שטען כי לא רצוי לעורר מורת-רוח כלפי הממשלה מצד מגזר כלשהו של האוכלוסיה בתורכסתאן. בבקשתם של יהודי תורכסתאן תמך גם שר הפנים לשעבר, מזכיר המדינה דוֹרְנוֹבוֹ, שנטה לדחות את החלת החוק מ-5 ביוני 1900 לשלוש שנים נוספות. העתירה כובדה, וב-16 בינואר 1906 אישר הוד מעלתו את הסיכום של מועצת-המדינה והאריך את תקופת הדחייה לשלוש שנים נוספות.

עתה, נוכח פקיעת תוקפה הצפויה של הדחייה החוזרת ב-1 בינואר 1909, שבו יהודי בוכארה והגישו ליו"ר מועצת-השרים עתירה לכיטול החוק מ-5 ביוני 1900, ואם אין אפשרות לכך, לדחייה נוספת שלו עד בחינתה מחדש של החקיקה לענייני היהודים.¹⁷ בעניין העתירה הני"ל התקיימו מגעים עם הרשויות הנוגעות בדבר ועם ראשי הממונים על פלך תורכסתאן. הסתבר כי משרדי הפנים, האוצר, המסחר והתעשייה, וכן משרד החוץ תומכים בהארכת תקופת הדחייה. חוות-דעת ברוח זו נתן גם מושל תורכסתאן לשעבר, גנרל בחיל-הרגלים, גְרוֹדְקוֹב. לעומת זאת, המושל הנוכחי, גנרל-אדייטאנט מִישְׁצֶ'נְקוֹ, אינו רואה כל יסוד להעניק ליהודי בוכארה דחייה נוספת, כיוון שעמדו לרשותם שמונה שנים — זמן די והותר לחיסול עסקי המסחר שלהם באימפריה. לדבריו, משוללת כל יסוד טענתם, שלפיה הוצאתו לפועל של החוק מ-5 ביוני 1900 תסתיים בפשיטת-רגל שלהם.

שר המלחמה החזיק בדעה זהה לזו של מושל תורכסתאן וראה אי-צדק בהמשך שמירת מעמדם המועדף של יהודי בוכארה. הוא הגיש את העתירה לדיון מועצת השרים וביקש שלא לכבדה.

מועצת-השרים דנה בכל הכטי הסוגיה ולא הצליחה להגיע לסיכום שיהא מקובל על כולם.

16 בשנות 1891-1892 גורשו רוב יהודי מוסקבה מן העיר, לפי חוק 28 במרס 1891 ודבר המלך ב-15 באוקטובר 1892. יחנן שכשלהי הגירוש, ניסו שלטונות מוסקבה לגרש ממנה גם את קומץ הסותרים היהודים הבוכארים שהתגוררו בה. על תמיכת תעשייני מוסקבה בסותרים היהודים הבוכארים — ראה: לאכריצ'ב, עמ' 61.

17 החל משנת 1882, שרי ממשלת רוסיה חזרו וציינו את כוונתם לערוך מחדש את החקיקה לענייני היהודים, ובשנת 1905 חזרו על כוונתם זאת. כוונתם לא הוצאה לפועל עד התמוטטות הקיסרות בשנת 1917 — ראה: קומיטט.

שלושה מחברי מועצת-השרים (דיקוב, שצ'גלוביטוב ופוליבאנוב)¹⁸ החזיקו בדעה זהה לדעת שר המלחמה¹⁹ וסברו שאין להיענות לעתירתם של יהודי בוכארה. חברי המועצה האלה לא יכלו להתעלם מהעובדה שב-5 ביוני 1900, לאחר עבודת נמלים מדוקדקת ביותר שנמשכה כעשר שנים, פורסם חוק המשווה את מעמדם של יהודי אסיה התיכונה בעלי נתינות זרה של יהודי תורכסתאן נתיני רוסיה, וחוק זה לא נכנס לתוקפו עד היום הזה. לפני שמונה שנים פסקה הרשות המחוקקת את פסיקתה בסוגיה זו — פסיקה שאין לחלוק עליה, כעצם, שהרי לא יעלה על הדעת להעניק ליהודים זרים זכויות-יתר ביחס לאחיהם הנתינים הרוסיים. אף-על-פי-כן מוגשת עתה שוב, לאחר דחייה מכופלת של החוק העומד לדיון, עתירה לביטולו או לדחייה נוספת של מועד החלתו. אל לנו לחתור אל משמעותה הפנימית של התופעה הזאת, שהינה חולנית מאוד מנקודת-מבט מדינית. אך אין להימנע מלציין, שכל ההוכחות שעשויים להביא לטובת המשכת מצבם המועדף של יהודי אסיה התיכונה בעלי נתינות זרה הובאו ונשקלו עוד בשעת חיבור החוק הנדון, על-יכן מיותר יהיה לנסות ולהעריכן מחדש. בו בזמן אין לשכוח את הידיעות המגיעות אלינו מתורכסתאן המצביעות בעקשנות על העדיפות הכלכלית של היהודים, ההולכת ומתחזקת בחבל-ארץ זה. היהודים השתלטו על כל מקורות המחיה העיקריים של האוכלוסיה הנוצרית והמוסלמית המקומית: משק הכותנה, תעשיית המחצבים, ובמידה מסוימת אפילו על האדמות. בתנאים הללו סבורים שלושת חברי המועצה, שלא נותר לממשלה אלא לכבד את דעותיהם של מושל פלך תורכסתאן ושל הרשות הצבאית, אשר לידיהם נמסר השלטון על הפלך והדאגה לצרכי אוכלוסייתו. הגיעה השעה להחיל את החוק הלכה למעשה. יתר-על-כן, ה-1 ביאנואר הולך וקרב, והחוק מ-5 ביוני 1900 ייכנס לתוקפו מאליו, אוטומאטית כמקובל לומר. עתה אין כל הליך תקין שעשוי לעכב את הוצאתו לפועל, כי מחמת קוצר זמן לא יהיה ניתן לנקוט אמצעי זה ולהוציאו לפועל בדרכי החסד העליון.²⁰ הדבר נראה כבלתי הולם את מהות האקט הנדון, שפורסם עד כה פעמיים, במסגרת תהליך החקיקה החוקי. כמדומה, עתה, כאשר קיימים מוסדות חקיקה מחודשים, שעה שמרומי כס המלכות בא אישור חגיגי לתקפותו המלאה של החוק (הוראת הוד מעלתו מ-12 בדצמבר 1904, סעיף 1), יקשה על המעורבים בדבר להגיש לאישור הוד מעלתו הקיסר בקשה, שיעכב ככוח חסדו העליון את כניסתו המתוכננת של החוק לתוקפו, ב-1 ביאנואר בשנה הקרובה. יהא זה בניגוד להוראתו הישירה של סעיף 1 בפסיקה 31 בדיני הדומה של המדינה,²¹ הקובע כי עניינים מעין זה הם בתחום הטיפול של מוסדות החקיקה. בהקשר זה, שר המשפטים מצא לנכון לציין, כי גם אם היה ניתן לפנות הלכה למעשה לפתרון התחוקתי של הסוגיה הנ"ל, גם אז הוא

18 גנרל דיקוב שימש כראש המטה המרכזי במשרד המלחמה בשנות 1907-1908. (המחלקה האסיאתית במטה היתה מכינה את חומר הרקע להצעות שר המלחמה בענייני פלך תורכסתאן.) י"ג שצ'גלוביטוב שימש כשר המשפטים בשנות 1906-1915. גנרל א"פ פוליבאנוב שימש כסגן שר המלחמה בשנות 1906-1912.

19 שר המלחמה בשנות 1905-1909 היה גנרל א"פ רדיגר.

20 החסד העליון — הכוונה לצאר, וראה להלן.

21 דיני הדומה של המדינה, מהדורת שנת 1906, סעיף 31. לסמכות הדומה כפופים: (1) עניינים הטעונים פירסום חוקים ותקנות, וכן הכנסת שינויים וחוספחות בהם, או עיכוב הוצאתם לפועל וביטולם (עד כאן — ההערה בתעודה במקור). הדומה של המדינה היתה בית-המחוקקים ברוסיה (בשנות 1906-1917).

היה מתקשה לתמוך בכך, היות שההליך המתוכנן נראה כבלתי מתקבל על הדעת לחלוטין מבחינה משפטית. הרי פרושו של דבר הוא שריון זכויות יתר ליהודים שהם נתינים זרים, בתחומי רוסיה, זכויות שמכמותן אין נהנים יהודים נתיני רוסיה. לבסוף התמקדו שלושת חברי המועצה בצידה המעשי של הסוגיה הנ"ל וניסו לצפות את ההשלכות שתהיינה להצרת צעדיהם — הלא משמעותיות, לדעתם — של יהודי בוכארה בקשרי המסחר שלהם עם רוסיה. שלושת החברים הביעו ספק רב אם להליך זה אכן עלולות להיות השלכות בלתי רצויות יתר על המידה כתחומי המסחר והתעשייה ברוסיה, הרי אף לאחר השוואת זכויותיהם של יהודי בוכארה ויהודי רוסיה, גם אז תישמר ליהודי בוכארה, על סמך סעיף 15 בפסקה 68, דיני הדרכונים (קובץ החוקים, כרך 14, מהדורת 1903) הזכות לשהייה זמנית בכל ערי האימפריה ותחומיה, לצרכי מסחר והשתתפות במכרזי קבלנות ואספקה. על סמך כל השיקולים המפורטים לעיל, מביעים שלושת חברי המועצה תמיכה בסיכומו של שר המלחמה לסוגיה זו וסבורים כי:

העתירה שהגישו אחדים מיהודי בוכארה לכיטול החוק מ-5 ביוני 1900 או לדחייתו הנוספת, עד בחינתה-מחדש של החקיקה בעניני יהודים — דינה להידחות. לעומת זאת, היו"ר [ראש-הממשלה] ושלושה חברים נוספים (שאופוס, שְׁנָאֶרְץ וקְרִיבוֹשְׁאִין)²² מקבלים כללית את השיקולים של נציגי הרשויות הצבאיות ואת שיקולי שר המשפטים שהובאו לעיל, הטוענים כי אין זה רצוי להתחיל כעת בדיון מחדש בחוק מה-5 ביוני 1900 לעומקו. עם זאת, לא יכלו חברים אלה להתעלם ממשקלן הרציני של טענות משרד המסחר והתעשייה לטובת העתירה שהגישו יהודי בוכארה לדחיית כניסתו לחוקף של החוק הנ"ל. הסוגיה — והדבר בולט לעין — פוגעת באופן משמעותי לא רק באינטרסים החומריים של יהודי בוכארה, יש לה נגיעה אף לעניין חשוב פי כמה: מעמד התעשייה בשני אזורים נרחבים מאוד ברוסיה: נפת מוסקבה ונפת לודו, תעשיות-טקסטיל מן הכולטות ביותר, ביניהן אלה שבעליהן הם רוסים ללא כל ספק, תומכות בעתירתם של יהודי בוכארה להעניק להם את הדחייה המבוקשת. הרוב המוחלט של מוסדות ממשלה הביעו אף הם את תמיכתם בעניין. כנסיבות אלה נוטים היו"ר ושלושת חברי המועצה להחליט, שיהא זה מן החוכמה לא לדחות לחלוטין את העתירה הנדונה ולהעניק למגישיה דחייה נוספת, קצרת מועד, שלא תעלה על שנה. בשעת מעשה יש להזהירם ששום הטבה נוספת לא תיפול בחלקם. להסבר כזה תהיה, ללא ספק, משמעות כבדת משקל. יש בסיס לסברה, שעד עצם היום הזה היו יהודי בוכארה משוכנעים כי החוק מ-5 ביוני 1900 לא ייכנס לתוקפו לעולם.²³ את האשמה על כך יש להטיל, חלקית, אף על הממשלה עצמה, שעיכבה את החלת החוק עוד בשעת פרסומו, ואחר-כך האריכה את המצב הטוב ליהודים' לשלוש שנים

22 היו"ר הוא ראש הממשלה. בחפקיד זה (וכשר הפנים) שימש פ"א סטולפיץ בשנות 1906-1911. נ"ק שאופוס שימש כשר התחבורה (1906-1909), א"נ שוארץ שימש כשר החינוך (1908-1910), א"ב קריבושאין היה הממונה על החקלאות (1908-1915).

23 השרים צדקו בהערכת הלך-הרוחות של יהודי בוכארה. ככתבה 'רוסיה ויהודים בבוכארה' (אשר לפי הערכתי נכתבה בידי הרב שלמה טג'ר, הרב הראשי של יהודי פלך תורכסטאן) בא הלך-רוחות זה לידי ביטוי: 'הרה"ג שלמה טאג'ר מצא חן בעיני הממשלה, שהואילה מפני כבודו להאריך את זמן הגרוש לעוד שנה אחת, ועד אז, מי יודע אם לא תשוב רוסיה מדרכה זו ותבטל כליל את החוק המחפיר הזה' — ראה: החרות (י"ד אדר א' תר"ע/23.2.1910).

נוספות. באשר לסדר הוצאתו לפועל של ההליך המתוכנן, היו"ר ושלושת החברים אינם רואים כל צורך בהכאתו לדין בפני המוסדות המחוקקים. לדעתם, אין זה זמן מתאים ליזום הצעות חקיקה כלשהן בענייני יהודים. יתר על כן, כל הצעה כזאת, ולו המוגבלת ביותר בהיקפה, תעלה — אין להטיל ספק בכך — לסדר־היום שאלה כללית בדבר בחינתה המחודשת והכוללת של החקיקה בענייני יהודים. משום כך מגיעים היו"ר ושלושת חברי מועצת השרים לידי סיכום, שהמעשה הנכון ביותר בסוגיה הנ"ל יהא לבקש מהרשות העליונה להעניק ליהודי בוכארה דחייה המתוכננת לתקופת שנה, במסגרת הענקת חסד עליון, ע"פ פסיקה 23 בחוקי־היסוד של המדינה, מהדורת 1906. על־פי פסיקה זו, יוענק חסד במקרים מיוחדים, שהחוקים הכלליים אינם חלים עליהם, שעה שאין נפגעים מכך שום אינטרסים או זכויות אזרח המוגנים על־ידי החוק. היו"ר ושלושת חברי המועצה אינם רואים הפרת חוק כלשהו בהחלת הכלל הזה במקרה של הסוגיה הנדונה. הענקת הדחייה המבוקשת ליהודי בוכארה עשויה להיות מגילווי החסד העליון, המכוון לקביעת חריגה מהחוק לטובת קבוצת אנשים מסוימת, ללא פגיעה בזכויותיו של צד שלישי.

בהתאם לכך, היו"ר ושלושת חברי מועצת השרים סבורים, כי:

יש לבקש את רשות הוד מעלתו הקיסר הרחמן, על סמך פסיקה 23 בחוקי־היסוד של המדינה מ־1906, להענקת הדחייה להחלת החוק מ־5 ביוני 1900 על יהודי בוכארה הקשורים כיום בקשרי מסחר עם רוסיה, תוך אזהרה שזוהי הארכה האחרונה הניתנת להם.

לבסוף, חמישה חברים נוספים (קוקובצוב, קאר־יטונוב, שיפוב, פ"פ איזבולסקי וצ'אר־יקוב)²⁴ פסקו, כי השאלה שהועלתה בפרשה הזאת בדבר זכויות יהודי בוכארה וההחלטה שנתקבלה בחוק מ־5 ביוני 1900 אינן חד־משמעיות כלל וכלל. הראיה לכך — עצם העובדה, כי טרם נכנס לתוקפו החוק שפורסם בתקופה שבה יחס הממשלה ליהודים היה מחמיר במיוחד. לאמיתו של דבר, זכויות יהודי בוכארה להתיישבות בתחומי רוסיה וקבלתם כחברים בגילדות — יסודן עוד בהחלט ועדת השרים שקיבלה אישור עליון ב־4 ביולי 1833 (קובץ החוקים המלא, מס' 6304), שהעניקה אותן זכויות לכל יהודי אסיה התיכונה הבאים לרוסיה. בהמשך, ב־23 בספטמבר 1873, בשעת חתימה על הסכם עם בוכארה,²⁵ הובטחת זכות המסחר החופשי בערי פלך תורכסתאן לכל נתיני בוכארה, ומכאן — אף ליהודי בוכארה. טובת ההנאה שניתנה בזאת ליהודי אסיה התיכונה לא במקרה ניתנה; היא נבעה מתנאי־החיים החומריים, שהרי בארצות אסיה התיכונה הגובלות ברוסיה היו היהודים מובדלים מבני שבטם עוד מימי גלות בבל, ואין להם, על־פי מיטב ידיעתנו, תכונות שליליות שכמותן אופייניות, למשל, ליהודים בפלכיניו המערביים. בחינה מדוקדקת של תולדות חיבור החוק בתנאים אלה עשויה להביאנו למסקנה, שאין מונחים ביסודו נתונים עובדתיים על פעילותם המזיקה של יהודי בוכארה, אלא שיקולים כלליים, האומרים כי רצוי להשוות את מעמם של יהודים נתיני חוץ לזה של יהודים נתיני רוסיה. כאחת הסיבות לחיבור

24 ו"ג קוקובצוב שימש כשר האוצר בשנות 1906-1914, פ"א חאר־יטונוב — מבקר המדינה (1907-1916), י"פ שיפוב — שר המסחר וההעשייה (1908-1909), פ"פ איזבולסקי — שר החוץ (1906-1910), נ"ב צ'אר־יקוב — סגן שר החוץ (1907-1909).

25 הסכם זה נחתם בין מושל תורכסתאן לשעבר, גנרל־אדיוטאנט פון קאופמאן, ובין האמיר של בוכארה, סייד מְט'פ'ר (ההערה — בתעודה במקור).

החוק היתה עשויה לשמש גם הפעילות הלא-נאה במיוחד שעוסקים בה אחדים מיהודים נתיני רוסיה בכלך תורכסתאן. בו בזמן, הידיעות שבידינו על אודות סוחרי בוכארה הן טובות למדי; הן מציגות אותם כסוחרים נמרצים, הגונים, השומרים על יחס טוב לרוסיה. קשה למצוא צדק בטענות, שהם עוסקים כביכול במתן הלוואות בריבית. בכל מקרה, הופמאיסטר²⁶ צ'אריקוב, ששירת שש שנים כנציג דיפלומאטי רוסי בבוכארה, נוטה לראות את ההאשמה הזאת כבלתי מבוססת, שהרי במתן הלוואות בריבית בבוכארה עוסקים לרוב הודים, לא יהודים. יתר-על-כן, לרשות משרד המסחר והתעשייה עומדים נתונים מסויקים על קשרי המסחר של יהודי בוכארה עם רוסיה, ואף הנתונים האלה מעידים לטובתם. על-פי הודעת היועץ החשאי שיפוב, תיוכם של יהודי בוכארה הקונים מרוסיה מידי שנה סחורה בשווי של למעלה מ-30,000,000 רובל מקל עד מאוד על מסחרנו עם אסיה התיכונה ועם אפגאניסתאן בפרט, שהרי הגישה לשם קשה מאוד לסוחרים רוסיים. כתב פנייתם של סוחרי מוסקבה ותעשייניה לועד הבורסה של מוסקבה, המצורף לסיכום הישיבה, מעיד כי מספר ניכר של חברות רוסיות, אשר סך ההון שהושקע על-ידן במפעליהן מגיע לסכום העולה על 250,000,000 רובל, סומכות ידיהן על עתירת יהודי בוכארה המבקשים לאפשר להם להתגורר במוסקבה גם בעתיד. החברות הללו מקבלות, כידוע, את כל הכותנה האסיאתית שהן מעבדות, באמצעות תיוכם של יהודי בוכארה; בעזרתם הם אף מוכרים את בדיהם בשוקי אסיה ומתחרים בכך עם הסוחרים האנגלים. קשרי מסחר אלה, שהתהדקו במשך כמה עשרות שנים, עומדים להיפסק אם יגורשו יהודי בוכארה מתחומי האימפריה. הדבר יפגע קשות לא רק באינטרסים של יהודי בוכארה, אלא אף ישפיע לרעה על עסקיהם של תעשיינים רוסיים בנפת מוסקבה. במקרה הקיצוני יביא הדבר לאובדן השווקים באסיה התיכונה. ועד הבורסה תומך, מצידו, בפנייתן האמורה של חברות המסחר והתעשייה ומוצא כי הענות לעתירה בדבר דחייה נוספת בהחלט החוק מ-5 ביוני 1900 תהיה מועילה ותהלום את האינטרסים של התעשייה שלנו. כל השיקולים האמורים לעיל מניעים את חמשת חברי מועצת-השרים להטיל ספק בהגנותו ובתועלתו של החוק הנדון, הטעון בחינה מחדש אף מבחינת ביסוסו העובדתי. עד אז, בטרם תסתיים החקירה הנ"ל, שאינה יכולה שלא להיוקק לזמן ממושך, מוטל עלינו לדחות את החלטתנו למעשה של החוק הנ"ל. משרד המסחר והתעשייה היה נוטל ברצון על עצמו להגיש הצעה ברוח זו לדומה של המדינה. יתר-על-כן, היועץ החשאי שיפוב והחברים התומכים בדעתו סבורים, כי אין כל אי-נוחות משמעותית בכך שהדיון בהצעה הנ"ל עלול להעלות לסדר-היום בדיוני הדומה של המדינה אף את השאלה היהודית הכוללת. הרי השאלה הזאת תעלה בין כה וכה ביום מן הימים, אף בלא קשר לתוכנית חקיקה כלשהי של הממשלה. מן ההכרח להוסיף, שהבעיה העומדת למבחן כיום עניינה שמירה על זכויות יהודי בוכארה, זכויות שהם נהנים מהן כבר עכשיו. אם נגבילה במסגרת הולמת, ספק אם תעורר התייחסות סוערת מדי. יחד עם זאת, לא ניתן להתעלם מקוצר הזמן שנותר עד ה-1 בינואר 1900. ההליך האמור אינו יכול להתבצע טרם פקיעת הארכה שניתנה להחלטת החוק מ-5 ביוני 1900. על-כן מביעים 5 חברי המועצה תמיכה מוחלטת ביו"ר מועצת-השרים, בהיותם סבורים כי חובה היא להגיש להוד מעלתך הקיסר עתירה למתן זכות ליהודי בוכארה,

26 הופמאיסטר — אחד התארים העליונים שהוענקו לאנשי חצר המלך, כדרך-כלל למדינאים ולקצינים בדרגת גנרל.

כהענקת חסד עליון, להתגורר גם להבא בתחומי האימפריה, עד שיימצא הפתרון התחוקתי לסוגיה הנ"ל.

לאור האמור, חמשת החברים סבורים כי:

(1) יש להניח לשר המסחר והתעשייה להגיש לאישור המוסדות המחוקקים הצעה לדחיית החלתו של החוק מ-5 ביוני 1900, בדבר זכויותיהם של יהודי אסיה התיכונה בעלי נתינות זרה, עד הדיון המחודש בחוק.

(2) יש להגיש בקשה, במסגרת פסיקה 23 בחוקי-היסוד של המדינה, מהדורת 1906, להסכמתו רבת החסד של הוד מעלתך הקיסר, להענקת הארכה ליהודי בוכארה הקשורים כיום בקשרי מסחר עם רוסיה, בהחלת החוק מ-5 ביוני 1900 עליהם, עד שיימצא פתרון תחוקתי להצעה המוזכרת בסעיף 1.

על בסיס כל השיקולים המובאים לעיל, מציעה מועצת השרים:

לדעת שלושה מחברי המועצה (דיקוב, שציג'לוביטוב ופוליבאנוב): העתירה שהגישו אחדים מיהודי בוכארה לביטול החוק מ-5 ביוני 1900 או לדחייתו הנוספת, עד בחינתה מחדש של החקיקה בענייני יהודים – דינה להידחות.

לדעת היו"ר ושלושה חברים נוספים (טטוליפין, שאופוס, שוארץ וקריבושאיין): יש לבקש את רשות הוד מעלתו הקיסר הרחמן, על סמך פסיקה 23 בחוקי היסוד של המדינה מ-1906, להענקת הדחייה להחלת החוק מ-5 ביוני 1900 על יהודי בוכארה הקשורים כיום בקשרי מסחר עם רוסיה, תוך אזהרה שזוהי הארכה האחרונה הניתנת להם.

לדעת חמישה חברים (קוקובצב, שיפוב, פ"פ איזבולסקי וצ'אריקוב):

(1) יש להניח לשר המסחר והתעשייה להגיש לאישור המוסדות המחוקקים הצעה לדחיית החלתו של החוק מ-5 ביוני 1900, הנוגע לזכויותיהם של יהודי אסיה התיכונה בעלי נתינות זרה, עד הדיון המחודש בחוק.

(2) להגיש בקשה, במסגרת פסיקה 23 בחוקי-היסוד של המדינה, מהדורת 1906, להסכמתו רבת החסד של הוד מעלתך הקיסר, להענקת הארכה ליהודי בוכארה הקשורים כיום בקשרי מסחר עם רוסיה, בהחלת החוק מ-5 ביוני 1900 עליהם, עד שיימצא פתרון תחוקתי להצעה המוזכרת בסעיף 1.

מועצת השרים סבורה כי מחובתה להניח לשיקול דעתו הנשגבה של הוד מעלתך הקיסר את הדעות השונות המובהרות כאן.

על העותק המקורי הואיל הוד מעלתו לרשום במו ידיו, ב-22 בדצמבר 1908:
 'דעתי כדעת היו"ר ושלושת החברים'.

הפניות ביבליוגרפיות

- Obzor postanovlenii vysshei komissii po peresmotru deistvuiushchich o evreiaikh v imperii zakonov* (1883-1888), S. Petersburg 1888. אוכוזר
- 'Obruchev, N.N.', *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History*, vol. 25. אוכרוצ'ב
- Ustav torgovyi*, S. Petersburg 1883. אוסטאב
- S. Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge, Mass. 1968. בקר
- החרות, עיתון עברי, ירושלים תרס"ט-תרע"ז. החרות
- S.Iu. Witte, *Vospominaniia*, vol. 2, Moscow 1960. וייטה
- N.A. Khal'fin, *Rossiia i khanstva Srednei Azii*, Moscow 1974. חלפין
- M.L. Terent'ev, *Istoriia zavoevaniia Srednei Azii*, vol. 3, St. Petersburg 1906. זרנטייב
- 'Sredne-aziatskie evrei', *Evreiskaia entsiklopediia*, vol. 8. כרייסקאי
- ד"ב ירושבסקי, "מלכי הכותנה" והחינוך היהודי החילוני בקווקז, פעמים, 17 (תשמ"ד), עמ' 124-133. ירושבסקי
- V.Ia. Laverychev, *Krupnãia burzhuaizii v poreformennoi Rossii*, Moscow 1974. לאבריז'ב
- V.O. Levanda, *Polnyi khronologicheskii sbornik zakonov i polozhenii, kasaiushchikhsia evreev*, S. Petersburg 1874. לבאנדה
- E.B. Levin, *Sbornik ogranichitelnykh zakonov i postanovlenii o evreiaikh*, S. Petersburg 1902. לויין
- M.I. Mysh, *Rykovodstvo k russkim zakonam o evreiaikh*, S. Petersburg 1904. גיש
- Kantseliariia Soveta Ministrov, *Spravka po voproy o pravovom polozhenii evreev v Rossii*, S. Petersburg 1914. זפראבקה
- G.P. Fedorov, 'Moia sluzhba v Turkestanskom krae', *Istoricheskii vestnik*, 34 (november 1913). זדורוב
- T.H. Von Laue, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*, New York 1963. זון לאוה, וויטה
- , 'A Secret Memorandum of Sergei Witte on the Industrialization of Imperial Russia', *Journal of Modern History* (1954), pp. 60-74. זון לאוה, תזכיר
- I.A. Kantorovich, *Zakony o sostoianiiakh*, S. Petersburg 1911. זאנטורוביץ
- A.N. Kuropatkin, *Zadachi russkoi armii*, vol. 2, S. Petersburg 1910. זורופאטקיין
- Komitet Ministrov o evreiskom voprose*, S. Petersburg (n.d.). זומיטט
- J.A. Ruckman, *The Moscow Business Elite*, DeKalb, Ill. 1984. זאקמן
- H. Rogger, *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia*, London 1986. זגר
- 'K evreiskomu voprosu v Srednei Azii', *Russkoe Znamia* (7.2.1912). זסקוי
- 'K vyseleniiu bukharskikh evreev', *Rech* (11.4.1910). זיץ